

Arany János lyrai költeményeiről.¹⁾

— Első közlemény. —

Arany János műveinek tárgyaiban úgy, mint compositióiban, hangjában és stíljében annyi változatosság van, hogy működésének akármelyik oldala is gazdag bányá a műbíróra nézve, a ki vizsgálódásaiban a költő egyéniségét is figyelemmel kíséri, a mint az az egyes művekben érvényesül, kifejezést nyer. Mi ez úttal Arany lyrai költeményeiről kívánunk szólni, a melyeket a nagy költő minden művei közt legkevesébbé vizsgáltak műbíráink, s a melyekről Arany maga is mindig némi kicsinyléssel szólt, „hangtalan madár“-nak nevezve lyráját, a mely „ritkán szól, akkor sem jól.“ Igaz, hogy a magyar költészet legmagasb csúcsát Aranynek epikai művei s balladáái jelölik: mind a mellett meg vagyunk győződve, hogy lyrai művei közt is van néhány, a melyek az egyszerűséget és fönséget, az érzelem komoly magasztosságát s annak ellágyulását, a hangulatok művészi vegyítését, az elegiai fájdalom, csendes szemlélődés, lelki meghatottság mozzanatait oly magas fokon juttatják érvényre, mint alig egy pár magyar költő művei. Annak az állapotnak pedig, a melyben a kétség-

¹⁾ Ismeretes, hogy Arany is, mint a legtöbb nagy epikus, ottan-ottan saját egyéni hangulatát is belevegyíti elbeszélő műveibe. Maga írja egyik levelében, hogy az ő epikai műveiben annyira csodált obiectivitas nem épen olyan nagy, mint sokan hiszik, sok van abban az alanyiságból is. De sehol sem sikerül a lyrai hevülés átvitele az epikai hősré oly magas művészettel, mint a Toldi Szerelme VI. énekének hat első strófájában. Az is tudvalevő, hogy a Nagyidai czigányok a legerősebb felindulás szüleménye s hogy a Bolond Istók nagy része épen a leglyraíbb érzelem s a legegényebb gondolkozásmód kifejezője, nem is szólva a balladákról, a melyekben a költészet mindhárom neme érvényesül s így a lyrai is. Mindamellett vizsgálódásunk keretébe ezeket nem foglaljuk bele, még leíró műveiről s genréképeiről sem szólunk, csupán azokról, a melyekben a lyrai hevülés önállólag érezhető s a kedélymozzanat önmagáért van művészetté alakítva.

beesés harczot vív a hittel, a tépelődés a reménységgel, a lemondás a bizalommal: költőink között Arany tudott legművésziessé hangot adni. Lyrai költeményei talán legerősebb kifejezői korának minden más művei közt, jóllehet egész fejlődését s irányát ép oly kevésbé választhatjuk el korától, mint akármelyik híres költőét, a ki a nemzeti szellem legkiválóbb sajátságait fejezte ki. Lyrájának hangjai kevésbé változatosak s könnyed lejtésűek, mint újabb korban akár a Vörösmartyé, akár Petőfié, vagy Tompáé: de mélyebbre hatók mindenikénél s a férfias megindultságnak, az egyéni komoly lelkesülésnek, a magyar temperamentum legelrejtettebb, de legjellemzőbb hangulatának talán legkiválóbb képviselői s megtestesítői. Minden idegen tőle, a mi a magyar lélek legmélyén nem gyökerezik: de semmi sem ismeretlen előtte, a mi a nemzet faji sajátságait bármi módon is jellemzi. Lantjának minden húrja a magyar nép hangulatát adja vissza s pedig annyi erővel, jellemzetes hűséggel, mint kevés magyar költőé. Elméletben és saját gyakorlatával hirdeti, hogy költő az legyen, mi népe; nem bánja, hogy műveit csak a magyar nép tudja igazán élvezni, hogy „nem két világ csodája“ — mint mondja — s

Lettem csak népemből egy:

Övé (ha van) lantom bája,

Övé rajtam minden jegy.

A magyar fogalmának mintegy élőképe, de e mellett az általános emberi érzés- és gondolkozásmódnak, felfogásnak is alig van hívebb ismerője nálánál. Az egyéniség értelmi működését senki sem tudja úgy általánosítani, egyetemessé tenni s az általános emberit oly bámulatosan egyéníteni, mint Arany. Senki sem érti a magyar költők közt jobban a költészet célját, és senki sem kívánja azt természetesebb módon, a saját eszközeivel, hívebben szolgálni nálánál. Senki sem vegyített a magyar költészetbe verses költőink közt annyi philosophiát, mint ő. Magas szempontból nézi a világot, hazája sorsát, a költészetet, az emberek működését, családi és saját lelki állapotát: de a költő felfogása sohasem téved a lelketlen semmiségbe; folyvást előttünk áll maga az ember is az ő egyéni felfogásával, egész lelkével, egyik legépebb, legerősebb és legkiválóbb nemzeti bélyeg hordozójaként, hogy hirdesse a tiszta, hamisítatlan magyar szellem és a XIX. század törekvéseinek irányát és célját; de egyszersmind a múlt

idők, a letűnt századok alkotásait is, a melyek népünket olyanná tették, mint a milyennek ő látta, ő vizsgálta, érezte.

I.

Arany János legelső lyrai költeményeiben is ép oly tökéletes, bevégzett művész, akár például a Toldiban. Mint teljesen kifejlődött, határozott irányú költő lépett föl az irodalomban, a ki már számot vetett az étellel és saját tehetségével. Öntudatosan nyúlt a lant-hoz, azzal az erős meggyőződéssel, hogy nemzetünk polgárosultságát az igazi költészet annál gyorsabban fejleszti, minél inkább összeforrasztja a népiest az addig fentinek nevezett magyar nemzeti költészettel. A magyarság egyik legtisztább vidékén születvén s nevelkedvén: mindent magába szítt, a mi csak a nép eszejárását, felfogását, érzelmét, hangulatát illeti. A külvilág hatása iránt rendkívül fogékony s finom, gyöngye idegzetű lévén: bámulatos könnyen sajátított el mindent, a mi értelmét foglalkoztathatá. Természete s neveltetése komolylyá, magába zárkózottá, félénkké, önbizalmatlanná tették, de egyszersmind vallásossá, mély érzelművé, a ki nagy szeretettel csüggött mindazokon, a kiket hozzá a természet, vagy a barátság kötelékei kapcsoltak. Ez a szeretet a gyermek és ifjú életét egészen elfoglalta s mintegy megóvta a világ csábjaitól. Oly nagy mértékben uralkodott lelkében ez alapérzelem, hogy az ifjú lelkesülését, magas eszményiségét is magába fogadta, a melyekről kész volt lemondani szüleiért minden további tépelődés, kétely nélkül. A mint fejlődött s ismeretei bővültek: a szívét egészen eltöltő alapérzelem köre is tagúlt, s immár az egész nemzetet átölelte, vele sírt, vele örült, vele búsult, küzdött, szenvedett, habár csak magában, bensőleg, észrevétlenül is.

— Törzsömnek élek, érette, általa!

Sorsa az én sorsom —

mondja igen jellemzőleg önmagáról a Petőfihez írt költői válaszában. E mély érzés, a melyet a tisztán látó értelem irányított, egész pályájának körét megszabta. Oly elevenen élt, munkált benne haláláig, hogy azt sem a világ hiúságai, a melyektől teljesen érintetlen maradt, sem költői dicsősége, sem utolsó éveinek zsibbasztó hatása,

gyötrődései, a testét dúló s lassan emésztő kór nem gyöngítheték meg. Mintha elmaradhatatlan társa lett volna a szalontai „kis bogár hátú viskó szentegyház“ falaitól egészen az Akadémia pompás palotájáig s megaranyozta volna egész életét.

E meleg ragaszkodás, e szeretet mindenhez, mi nemzetünk sorát bármikép érinté, táplálták fogékonyágát a nemzet jellemző sajátóságának, geniusának vizsgálatában s annál inkább fokozódtak, minél messzebbre hatolt értelme az idegen nemzetek nagy költőinek tanulmányozásában, a mi saját irányát csak erősítheté, öntudatos működésében vetett hitét csak fejlesztheté. Mert azt tanulta a külföld nagy költőiből, hogy azok is nemzeti bélyegöket igyekeztek a legtisztábban megtestesíteni:

Mind tükör volt: egymagából

Tűnt nekem föl nép s haza —

éneklé élte vége felé, mikor az újabb, a nemzeti törekvésektől mintegy különvált irány ellen föllépett. A magyar fajt jellemző mély érzés, mely e haza földjéhez csatol bennünket, s mely immár ezred évig fentartá hazánkat a népek s idők dúló viharában, adott Arany János kezébe lantot, hogy szóljon, a mint Isten „adta mondani“; ez jelölte ki irányát, választatá meg tárgyait, hangjának zamatos, művészi magyarosságát, nyelvének erejét, szóval egész költészetét. A kibben a nemzetiséghez való ragaszkodás oly benső, oly mindenek fölött uralkodó, s a kit minden jelenség érdekel, a mi nemzeti, faji sajátóság: az, ha oly átható, világos értelemmel bír, mint Arany, s hozzá még idegzete oly finom szövetű s oly rendkívül fogékony: működésében soha nem téveszti lábai alól a honi földet, és semmit, a mi azt benépesíti. El lehet mondani, hogy Arany nál nincs nemzetibb költőnk egyetlen egy sem. S ha hazafias költészet alatt azt értjük, hogy az a nemzet életével, legtöbb s legélesebben kifejezett egyéni sajátóságaival a legszorosabban össze van szöve: Arany költészetéhez e tekintetben is alig egy pár magyar költő művészetét hasonlíthatjuk, s e hasonlításban Arany sohasem veszt, mindig csak nyerhet.

E hazafias mély érzés, ez erős ragaszkodás népünkhöz, e folyvást munkáló szeretete mindannak, a mi a magyarság lényeges, fentartó eleme: *activ sarka* az Arany tehetségének s még mikor szenvedőlegesen állapotban látszik is, szüntelenül foglalkoztatja kedélyét, a

mint egy-egy régi hang megüti fülét, a mely benne csakhamar valamely költői eszme hordozójává lesz. Annyira éleszi, táplálja ez alapérzés, hogy költészete mintegy az erkölcsi szép szolgálatába szegődik a nélkül, hogy a szigorúan aesthetikai törvényeken, a belénk oltott természet törvényein kívül másra is hallgatna. E faji sajátság rendkívüli ereje a magyar nemzet több kiváló emberében észlelhető. Csak a Zrinyiekre, Rákóczyakra gondoljunk, vagy századunkban egy Széchenyire, Deákra, Kossuthra. Széchenyi például maga jegyzi meg naplójában, hogy a nemzetiségnek oly mély, átható szeretete hevíté keblét már fiatal korában, mikor még nem is ismerte népünket s nyelvét is alig érté, hogy egy kondás tilinkója képes volt szemeiből könnyeket facsarni. Arany János korai komolysága még táplálta mély érzékenységét, népünkhöz való rendkívüli ragaszkodását, a melynek életrevalóságát, dicsőségét zengeni élte földadatának, legmagasb céljának tekinté.

A z é r t k i v á n n á m m é g , h o g y e l n e h a l j a k ,

H o g y r ó l a d m é l t á n z ö n g h e s s e n e z a j j a k —

írja a Nagydai cigányok bírálatára tett reflexióiban. Csak ez alapérzelem ritka erejéből magyarázható bámulatos törekvése, hogy működésével megkettőztesse a népies irány győzelmét.

Ehhez járul kifejlett műérzéke, a mely épen oly biztos, mint sokoldalú, épen oly világos, határozott irányú, mint szilárd és megvesztegethetetlen. Vannak kritikusaink közt, kik megtagadják tőle a művészi ösztönt; pedig egy magyar költőben sem volt ez élesebb, mint épen ő benne. Vajjon ki tudja inkább, helyesebben kiválasztani a költői eszme megtestesítéséhez szükséges részeket s ezeket egy magasb harmoniában egyesíteni? Ki érti jobban a benső forma, a conceptio törvényeit, a melyeket mástól nem is lehet megtanulni? Ki tudja tökéletesebben megérlelni az alapeszmét s ki ismeri jobban saját tehetségét; s ki számítja ki alaposabban, hogy csak azt mondja, a mit mondania kell és sem többet, sem kevesebbet? Ha ez az igazi szabatosság nem a legéleseb műérzék, nem a legkifejlettebb műösztön szüleménye: nem tudjuk, mi lehet az. Az igaznak, az erkölcsi jónak, az emberi természet légyegének mély ismeretét mindenkor föltételezi a szabatosság; s ki ismeri nálunk jobban a lélek törvényeit, a költészet alkotó tényezőit, az érzelmek fokozatait, árnyalatait, fordula-

taít, a melyeket folyton-folyvást vizsgál? Itéletalkotó képessége nagy mértékben képesíti mind amaz elemek kiválasztására, melyek az eszmény szolgálatában állnak s talán egyetlen egyet sem hagy figyelmen kívül, a mely tehetségével arányban van.

Ez éles, sokoldalú, biztos műérzék épen oly élénk, mint erős képzelemmel van kapcsolatban. Igaza van Riedlnek,¹⁾ hogy nincs magyar költő, a kinek a látott tárgyokról pontosabb, elevenebb képzelei legyenek, mint Aranynak; de olyan sincs, a ki a megszemlélt tárgyak részeit változatosabban s mégis öszhangzatosabban tudja összekapcsolni egymással. Képzetei ép oly szabatosak, a valósághoz hívek s mégis költőiek, mint a mily finom, megromlatlan műősztone. E kettőt nála egymástól elválasztani teljesen hiú törekvés. Phantasiája tüzet éles ítélete, mély értelme s a legkifejlettebb műérzék irányozzák, melyek bármely nagy költő működésében határozottan kimutathatók. Azok, a kik Arany képzelmét földi lakónak mondják: elfeledik, hogy a költői képzelem épen a legnagyobb művészknél van erős korlátok közé szorítva a műérzék és ítélet kettős kapcsával; de másfelől épen azért, mert két ily fontos és hatalmas segítségével van, képes a legkerekebb, az emberrel vele született szépérzékét legjobban kielegítő öszhangzatos conceptio megalkotására, a mely minden nagy költő egyik legnagyobb erénye. Zrinyi azért oly nevezetes alakja a magyar költészetnek, mert a költői eszmét oly természetesen, bevégzett művészettel érzékíti meg, mint az epikai nemben senki egészen Aranyig. Petőfi a lyrában épen ebben oly utolérhetetlen mester. Aranyt bámulatosan ép phantasiája képesíti szintén a benső forma szabatoságára, a részek arányára, harmóniájára. Épen azokat az elemeket köti össze képzelve, a melyek szemléletének leglényegesebb részeit alkották s a melyek a művészi eszme megérzékítésére a legszükségesebbek. Ha oly finom műérzék nem vezetné képzelmét: tüzes erejével annak is könnyű volna túlrepülnie a csillagokon s bizarr csapongásokba veszne, mint a Petőfié néha, mikor például a napot szappanbuboréknak mondja, a melyet valamely óriás fiú kifúj keleten s este nyugaton szétpattan. Ő is írhatná, hogy képzelve egyenest tör az ég boltjáig, —

¹⁾ Arany János. Irta Riedl Frigyes. Budapest, 1887. 62—86 l.

És ha ekkor épen
 Napfogyatkozás van,
 Az elsötétedett
 Nap mellett elsuhan.
 Elsuhan mellette,
 Egyet pillant rája,
 S megkerül a napnak
 Elveszett pompája.

Csakhogy Arany képzelmét páratlan műérzéke, a szép iránti természetes, vele született ösztöne s a költői elemek finom kiválogatásában mutatkozó műítélete, műgondja megóvják a szertelen szétcsapongástól. Képzelmének e szabatosága, mely némelyek előtt alantjárónak tűnik föl: voltaképp az alkotó művész nyugalma, az érzelem higgadtsága.

Mindezek az elemek Arany költői tehetségének legfontosabb tényezői, s oly nagy mértékben össze vannak olvadva egymással, egyik a másikat annyira áthatja, hogy e tekintetben — mondhatni — egyedül álló jelenség a magyar költészetben.

Ha már most megfigyeljük, mikép nyilatkozik ez érzékeny, komoly költői lélek a mondott tényezőkkel kapcsolatban, a korszellem hatása alatt: úgy találjuk, hogy az események hatása csak annyiban bírja művészi megnyilatkozásra, a mennyiben e hatás valóban költőinek bizonyul. Azt helyesen jegyezték meg Arany műbirái, hogy az ő érzékeny lelke a külvilág minden hatását azonnal megérzi, mint a legfinomabb delejtű az irány bármely csekély változását. Maga Arany is azt írja önéletrajzában, hogy minden csekélység végtelenül affligalta; Bolond Istókjában meg, hogy elefántnak néz szűnyognyi bajt (ámbár bizony nagyobb is érte őt). Későbbi éveiben pedig még inkább erőt vesz rajta az érzékenységre, hogy a túlérző fájvirághoz hasonlítja magát, a melyet minden bánt, mint a szegény beteget. De ez az érzékenység, e rendkívüli fogékonyság mégis egészen másnemű, mint a Petőfié. Arany megvárja, míg az események érdességüket elvesztik, mint Tompa későbbi éveiben, míg felindulása, érzése lehiggad. Petőfi az eseményeket a lélekre való hatásuk pillanatában dolgozza fel, mintegy belekap az események árájába. Tehát nem mint nyugalmas szemlélő, a ki mérlegelni tudja e hatás művészi értékét, becsét. Innen van, hogy Petőfi némely kevésbé sikerült művéből mintha hiányzanék a költői eszme, mely Arany mű-

veiben mindig megvan. Műérzékétől vezetett phantasiája nem alakít előbb, míg a felindulás művészivé nem csillapúl, míg érzelme meg nem tisztul a földi salaktól, mely a megérezkítésnek ártalmára volna. Rendkívül érdekesek e tekintetben a leveleiben tett ebbeli nyilatkozatai. Szilágyi Sándornak, a ki az 1848—9-ki mozgalmak után valami hazafias költeményt kér tőle, így válaszol: „A közelebbi múlt évekre vonatkozólag semmi sincs nálam, sőt — megvallom — annyira fájdalmas a visszaemlékezés, hogy még most igen rosszul esik bön-gésznem ama büszhödt téreken.

„Örvény az, és midőn fölötte átvezet,
Szédelegve szemet húny az emlékezet.“¹

Ugy hiszem, még az elegiáig sem higgadtam meg s az ily állapot lehet fájdalmas, kínos, dühös, desperált, de e fájdalomban, kínbán, dühösség- s kétségbeesésben nincs meg a művészi nyugalom; s addig ne vegyen az ember tollat kezébe, vagy legalább oly tárgyat válaszszon, melynél szabadon átadhatja magát képzeleteinek, s nem vicsorog rá örökké a való skeletonja. Rám nézve legalább így van, mások lehetnek szerencsésebb kedélyalkatúak.²) Körülbelöl ugyanezt válaszolja Tompának akkor, mikor Vörösmarty halálakor úgy érzi, hogy a nemzet szeme ő reá van függesztve, vagy mikor a Széchenyi István halálát kell megünnepelnie. Ezt a nyilatkozatot teszi, mikor leánya meghal is a Mentovichhoz írt levelében: „Nekem a munkára nyugalom, gondtalan élet kellene, bú nélküli élet... a mi nekem fáj, fáj mint az oldalnyilalás és nem ad symphonikus hangot.“²) De talán mindennél nyomósabban mutatja költői temperamentumának e fölötte jellemző vonását a Juliska emlékezete című töredéke, a melyből csak e négy sor készült el:

Mióta romba dőlt oltáridon, Hazám,
A honfi legszentebb könnyével áldozám,
Mint egy Jerémiás nyögdelve bánatom',
Oly megtörött szívvel, de nem oly szabadon — —

¹) Arany J. hátrahagyott iratai és levelezése. III. kötet. 235. l. — Kinek nem jutna eszébe Arany e nyilatkozatáról a Tompái, a ki, mikor a forradalom után szintén hazafias versekért zaklatták, így válaszolt: „Azt nem adok, káromkodnom kellene.“

²) L. Pesten, nov. 17-én 1866-ban kelt levelét. IV. köt. 425. l.

Itt a költemény megszakad s Arany ezt jegyzi alá: „Nagyon fáj! nem megy!”

Mintha csak külső érzékeinkkel szemlélnénk a fájdalomtól megtört nagy lélek hánykódását s empirice győződhetnénk meg, hogy Arany a lelkére tett hatást is epikai nyugalommal szereti vizsgálni s ép oly kevésbé tartja a rögtöni hatást művészi feldolgozásra alkalmasnak, mint Tompa. E tekintetben a két költő közt nagy hasonlóság van. Arany a priori kiválasztja az átalakítandó elemeket a kedélymozzanatból és sohasem bízza magát a véletlenre. Tehetségeinek a legalaposabb ismerete, az önismeret, művészi öntudat képe-
sítik erre. Jól tudja, hogy a szertelenbe csapongó képzelem számára sohasem tud összhangot teremteni, és semmi sincs távolabb tőle, mint a vér izgalmainak költészetté való alakítása, a mit Salamon Ferencz a vér realismusának nevezett. Búsongó dalnoka így kiált föl:

-- Haj! zönghet-é a szívnek húrja,
Midőn a bánat tépi, dúlja
S nem óva nyúl felé?
Ha durva kézzel gyöngé lantod
Kemény sziklához paskoladod:
Harmonia kel-é?

Ő azért énekel, hogy érzelmei megtisztuljanak, eszményivé változzanak, hogy „átteremtse e viselt világot.”

— A panasz, midőn bevallom,
Nemesebb lesz, ha kidallom —

írja a Vigasztalóban, költői egyéniségének e jellemző rajzában.

Arany Jánosnak ez alkotó fősajátságából két, szintén lényeges sajátság következik. Egyik az, hogy a külvilág hatásait igazi művészi nyugalommal képes vizsgálni, annak költői elemeit öntudatosan kiválasztani s azokat a legszigorúbb arányossággal összefűzni; hogy mielőtt e hatást művészetté alakítaná: szinte számot vet magával, mi van egyéni érzésében valami általánosabb vonás, mely a költői eszmét magába fogadhatja s a melynek egyetemec érdekét bir kölcsönözni. Erkölcsi tartalomra törekszik tisztán a szépség törvényeiből kiindulva. Másik sajátság az, hogy a kedélyére tett hatást mintegy keletkeztétől fogva szemlélteti. Kedélyének hullámait egy-egy képbe foglalja, s e képek egymásután vonulnak el előttünk

epikai nyugalommal s egységes egészsze alakúlnak. Ennyiben ő, mint lyrikus is epikailag dolgozza fel subjectiv élményeit. Petőfi ellenben — legalább szerelmes és hazafias ódáiban — inkább a felindultságnak egyetlen, de a legerősb mozzanatából indul ki, mikor áthatottsága a tetőpontot éri el. Arany szemlélni tudja mintegy saját megindultságát, lelke hánykódásait, erős convulsióit, s nem nyul addig lanthoz, míg az érzelmek eszmei alakot nem öltenek s ki nem domborúlnak. Innen van, hogy ő nemcsak eposaiban s leiró műveiben, hanem lyrai költeményeiben is oly tárgyyszerűséggel, plasticitással tárja elénk a művészi eszme megtestesítését. Ott van például a Petőfinék hozzá írt üdvözlő költeményére adott válasza. Az a hatás, a melyet e váratlan meglepetés lelkére gyakorolt, mintegy előttünk álló képben van feltüntetve, mintha a lelki állapotot vászonra akarná varázsolni egy Rubens ecsetével. Ezért szinte képesek vagyunk a lelkében véghez ment változást színről-színre meglátni, a mint Petőfi levele megzavarja lelkét s olyanná teszi, mint a bomlott czimbalom; hogy örül a szive és mégis sajog belé, hányja-veti a hab. De mintha üstökös csapna szűk lakába: éget és világít lelkében a levél. Honnan van kedélyének e hullámzása? Onnan, mivel szerfölött érzékeny szive mintegy megreszket a nagy örömtől s mintha félne, hogy az nem lesz tartós; az öröm ellentéte, a bánat árnyéka is meglebben előtte. Nem mer bízni az örömben, mintha ez valami szokatlan szerencse volna reá nézve, a melyhez az ő komoly kedélye nem talál. Mintha úgy hinné, hogy a virág tövis közt virul s ez utóbbi elmaradhatatlan kísérője amannak. Mintha tudná, hogy a lélek jóllétét mindig üldözi valami, hogy ő azt zavartalanul ne élvezhesse. A derült égre felhők gyülekeznek s a fényes napsugárt zimankó váltja fel. Innen van folyvást tartó, szinte beteges sovárgása, mely a túlérzékenységnek egyik legjellemzőbb jegye. T é l e n című költeménye az eszménységéről álmódott képeinek egész sorozata, a melyekben kedélye áthullámzik a tavasz földerültével, mikor lelki szemei előtt elvonul az egész táj a pacsirta énekével, a juhórzó gyermek pajkoságával, a szerte legelő csordával, a kékes erdővel, a kakukknak hosszú évsort olvasatlanul ígérő hangjaival. De fölveti szemét költői andalgásából s látja, hogy künn fürgeteg dül s a hideg szél havat csapkod ablakába. E zord képnek v a l ó a neve s ebből a költészetbe van csak előtte menekvés.

E finom szövettű s gyöngye idegzetű léleknek valóban nagy szükségé van, hogy az eszményi világba meneküljön, mert a valóznak minden visszássága mélyen hat reá. E visszásság kibékítése a költői tehetségét annyira jellemző hazaszeretetének egy többször megszólaló húrját illeti, mikor erősebb vagy gyöngébb gúnyával fordul azok ellen, a kik felfogásával, érzelmével ellentétes felfogást, érzelmet mutatnak. A Czakó sirján című költeménye ennek az állapotnak kifejezése. Hányan nem követték volna el amaz irtóztató tettet! A kishitűek, a kik az élet minden jelenségét kielégítőnek tartják; a bíborban születettek, a kiknek gondolatait is más találja ki; az oly erős jellemek, a kiket a „kegyszellő“ jobbra-balra hajt; a pénzben és szellemben fukarok, a kik valódi vagy holt kincset gyűjtenek. De a költőnek szive csak sírni tud, mert a megfejtésre, az ítéletre erőtlennel érzi magát. Alig tudjuk megérteni Greguss Ágost tévedését, a ki Arany költői finom czélnézetét annyira félreérti, mikor azt mondja, hogy „a kődobálók a kifejtett nézetek alapján teljes joggal dobhatják kövüket, s igazán nem a halottnak van igaza, de az élőknek.“¹⁾ Pedig Arany erős gúnya éppen azok ellen fordul, a kiknek határozott céljuk lévén, a mely éltüket fentartja, éppen azért lenéznek, megvetik, könnyedén elítélik azt, a ki meghasonlott a világgal, a ki czélját téveszté. Arany azt mondja, hogy könnyű ezeknek mást megítélni, mert életüknek van valami erős tartaléka, a mely e földi röghöz vonja őket: de azok, a kik az elhunytat szerették, erőtlennel ily lesújtó ítéletet mondani, csak könnyük van a sírra, a melyről a havat olvasztani hívja barátit, mert

Tán így hamarabb jön az enyhe tavasz
S behinti virággal az egyszerű dombot,
Hol ő pihen, a ki tövis közt bolyongott.

Bizonyára ily erős külső hatások később is felindulásba hozzák vala a költő lelkét, ha — mint mondja — irányt nem vesz is a bekövetkező szomorú időkben, a nemzeti gyász súlyos napjaiban. De ha az 1848-ig terjedő költői pályájából itélnünk lehet: éppen talán lyrai műveinek legremekebbjeit nem írja meg. Talán a Csaba trilogia nagyszerű alkotmányát, a Mátyás diadalünnepét s

¹⁾ Pesti Napló: Arany J. kisebb költeményei. 1856. évf. 302. s a köv. számok.

annyi sok más remekeit csodálhattuk volna fájó lelkének e széttörtelt darabjai helyett. Talán lyrája az élet örömeit is megkisérte zengeni, ha eposi alkotásaiban meg-megállapodik. Talán egyetlen töredéket sem hagy hátra s nem kénytelen évekig várni az ihletre s szétforgácsolnia erejét... Hiú tünődések! Mintha azon elmélkedünk: vajjon Petőfi milyen irányt vett volna a forradalom után, vagy emelkedett volna-e még a már oly művészi tökéletességre vitt genrekben. Annyi bizonyos, hogy tisztán aesthetikai szempontból az 1848—49-ki mozgalmas évek s az utána következő lehangoltság hosszas ideje, Aranynak, mint lyrikusnak is megváltoztatták egész irányát, tehetségének épen azt az oldalát fejtve ki, a mely legerősebb, legmélyebb volt.

Bármennyire várnia kellett is Aranynak, míg felindulása lehiggad, míg felkorbácsolt érzelme megtisztúl s alkalmasnak mutatkozik művészi alakításra: oly elementaris mozgalom, mely 1848-ban nemzetünk egész sorsát átalakítja s a remény és kétség hullámzó tengerébe temeti a sziveket, őt is szükségkép magával ragadta. Tehetségének legsarkalatosabb tényezőit tagadja vala meg, ha az oly óriási izgalom hatástalanul maradt volna reá. S vajjon egyetlen egy valamire való költő meg tudta volna-e ezt tenni? Még azok is, a kik — mint Arany is — távol szemlélte a vihar kitörését, tehát lelkük nem érintkezett közvetlenül ama villamos áramlattal, mely a nemzet minden rétegét átjárta — lanthoz nyultak, hogy a kivívott szabadságot üdvözöljék. Tompa Gräfenbergből bátorítá a nemzetet. Arany szalontai magányában félt, remélt, bízott, aggódott a vívmányokon, a melyeknek fiatal barátja már két évvel az előtt készítő útjokat, bejárva tüzes hangjával az ország minden zugát. De mily tanulságot vonhatott le Arany a kivillant szabadság fényének csakhamar homálytól fenyegetett rövid csillogásából? Aligha egyebet, mint a mire főntebb vázolt költői tehetsége, véralkata önkénytelenül utalta. Bizhatott-e e lázas törekvések, izgalmak sikereiben, mikor az örömmámor oly kevés ideig tartott? S az ő érzékeny, komoly kedélye nem megérzé-e most is, mint mindig a derűre — mint vélte — okvetetlenül következő borút? Ha az e tájban írt ide vágó műveit nézzük, nem találunk egyben sem valami vérmes, büszke reményt. A Nemzet-őr dal, az Egy életünk, egy halálunk..., A legszebb virág, Lóra...! Mit csinálunk? stb. mind amaz idők viszhangjai, de bár egyikben-másikban kissé szokatlanul merész

hangot hallat: abból az igazi mámoros örömből, a lelkesültségnek abból a fönkelt szárnyalásából, mely a Petőfi forradalmi dalait jellemzi: alig találunk benne valamit. Még a bizalomnak legerősbb hangját az Él-e még az Isten? című költeményéből halljuk: jóllehet a tépelődésnek, a kételynek nem minden árnya nélkül. Csak az utolsó strófa fejez ki merészebb hitet küzdeimünk sikerében, mikor így szól:

Él még, él az Isten . . . magyarok Istene!
 Elfordítva nincsen még e népről szeme,
 S az még, a ki régen:
 Harczra hát magyar nép! Isten a vezéred:
 Diadalmat szerez a te hulló véred
 Minden ellenségén.

A rodostói temető, Egyesülés, A rablelkek, Álom — való, Válság idején című költeményei épen a gyöngye reményt az erős kétségbeeséssel való küzdelmében tüntetik föl. A léleknek önmagával való vívódása, mikor az ember a mindent fel-forgatással fenyegető vihart elhárítani szeretné, de meg van győződve, hogy alig van valami hatalmában, a mivel ezt tehetné, s így a sikerben képtelen igazán bízni: szóval mikor a kétségbeesés válik reménységgé — e költeményekben páratlanul remekül van kifejezve.

A rodostói temető a leghosszabb, szinte epikai menetű. Az eleinte önvédelmi harc mozgalma mintegy önkénytelenül újította föl a költők képzeletében a legutóbbi szabadságharczot, a Rákóczy Ferencz önzetlen, nemes működését, a ki annyit szenvedt s áldozott a nemzet szabadságáért, s a kinek mintegy eszményi fényben átszűrődő alakja újra látszott születni a mind elkeseredettebbé váló küzdelemben. Petőfi a Rákóczi című ódájában azt hiszi, hogy a rég kibujdosott s elhunyt hős ragadja kezébe a zászlót s vezeti a magyarokat ellenség elé, a mi rettenthetlenné teszi őket, még ha száz halálnak képe néz is feléjük. S így végzi:

S majd ha eljön győzedelmünk napja,
 A szabadság dicső ünnepe,
 Így kiált föl millióknak ajka:
 A ki kezdte, az végezze be!

Arany is fölidézi Rákóczy lelkét tüzes képzelmével s mind azokat, a kik számkivetve valának, a kiken „idegen hazának földé

tesped“, s a kik Rákóczy szózatára kikelnek sírjokból, hogy átúsz-
szák a mérhetetlen távol légtengerét s fölkeltsék a magyart, mintegy
a szabadság kovászát oltva a lelkekbe:

— A mint a sírok hős népe közelget,
Dobban a nyugvó szív és sebesebben ver;
Egy álom magaszt föl minden földi lelket:
Őket látja, őket hallja minden ember.

A szabadság merész szózatára, melybe a lelkesültséggel együtt
a múlt iránti gúnyos hangok is belevegyülnek: egyszerre megszaka-
doznak a lánczok, feltámad az élet, hír, dicsőség, s a költő hevülése
határtalannak tetszik:

Ujjongass ma, öröm! él magyar, áll Buda még!
Nem hint szennyet apái porára
A maradék.

De a derült égből lecsapó villám a legiszonyúbb. Hátha a vi-
szály győzne s minvétkünk rontana meg bennünket...? Hátha a
kitartás, erély meghátrálna a vész előtt...?

Úgy jöjjön az éjszakai orkán
Kicsavarni tövestül a tölgyet,
Mely ezredig állt a hegy ormán!

Vagy nyeljen el a tenger örvénye s temesse el az ezredévnék
minden nyomdokát. De az nem lehet! A nemzet fölébredt s „élni
fog örök időkre.“ A kétséggel való e kínos küszködés még a ma-
gyarság egyesülésén érzett örömét is megzavarja a költőnek. Petőfi
is üdvözölte az erdélyi magyarságnak a „nagy magyarországi“-val
való egyesülését, a mely — mint Arany mondja — csak álmokép
gyanánt lengett a távol jövőendő tündér fátyolán; de ő határtalanul
magas hevében azt hívé, hogy „nincs Isten és nincs ördög, a ki
ismét széllyel bírná szakítani ölelkező karunk... jöhetsz most már,
jöhetsz vihar, nem rettegjünk haragod!“ Arany szintén örvend e régi
álmom teljesültének: de megszállja a kétely. Vajjon mi van felőlünk
írva a végzet könyvében: élet-e, halál-e?

Oh, ki tudja nincs e bennünk
Rejtve már a mag —
Hogy a csak most egyesültek
Együtt haljanak,
Mint egymásra ismert ölelő testvérek,
Kikben hatni elkezd a lappangó méreg...?

Ez aggodalmat, mely elmaradhatatlan társa a költő reményének, újra a bizalom hangjai váltják fel, némi megnyugvást találva abban, hogy „megbűnhődtek ősapáink vétkét súlyosan.“ Még erősebb kifejezése a kételyvel való küzdelemnek az Álom-való, Arany tehetőségének ez egyik legélénkebb, leghatásosabban jellemző nyilatkozása. A lázas beteg álmái — mikor az ember félig álomban van, de elméjét erősen foglalkoztatja valami, nem tud mélyen aludni, ha elalszik, rémes álmokat lát, följedsz, megint elszunnyadsz, testileg, lelkileg gyötrődik, kifárad, képzetait megvalósítva véli, reménye egyik perczben teljesül, másiban éppen az ellenkezőről győződik meg — egész a visióig fokozódnak. Az élet-halál fölött tépelődve: gyötrő képzeteknek egész sora vonul el előtte. Látjuk az ágyban vergődő beteget, a ki, mintha mélyen hallgatódznék: lélekzetet is csak lassan s ritkán vesz, s mintegy „akadoz a vér ereiben.“ A töprengést, aggodást, melyek az ember physicumát is megtörik, nem lehet plastikusabban, erősebben, nagyobb lélektani pontossággal rajzolni. A rémes álmok hatása alatt szenvedő test leírásából, mely a bensőnek, a léleknek annyira eleven kifejezője, egyetlen lényeges vonás sem hiányzik. Az elmének hánykódása, a felindultság legmagasb foka, a lyrai hevülés hullámai a visióig emelik a lelket:

Ott van a bizalom, ez a dőre álom;
 Ott ül a kaján hit, egy törött nádszálon;
 Ott van a reménység, s örök rettegéssel
 Futja versenyt a kétségbeeséssel!

Az öntudat ébren s a költő meggyőződik, hogy mindez való, nem álom. Vajjon ez élet-halál harc győzelemre vezet-e a nemzetet, vagy mind egy szálig elvész? A martyrok emlékét megünnepelhetik-e az utódok, s lesz-e költő, a ki e csodát megénekelje? Vagy az éjszaki vad szelek szórják szét csontjaikat s még az ártatlanok is martalékká jutnak a játsszó fegyvernek? A legmélyebb fájdalom hangja tör ki a lélekből:

— Jaj, a mit látok — széles e hazában
 Dúl fajírtó fegyver, széltiben, hosszában;
 Minden bűn az élet, a szívnek verése:
 Százszoros halál egy élet büntetése!

Ott az égő falvak, romba dőlő lakások,
 A meztelen inség, a jajkiáltások,
 A vadonba elszórt temetetlen testek,
 Mikre éh keselyük, hollók gyülekeztek!

Megtörik a lélek ennek láttára s a gyötrelmes valót képtelen többé álomnak vélni. Oly égetővé lett az eleinte csak „tompán sajtó“ fájdalom, hogy mintegy elfojtja a szív verését. A remény a kétségbeeséssel határos, mintha a föld is összeomlani készülne, s az elszántság ereje tartja fenn a hitnek egy vékony szálát, a mint a költő a legmagasztosabb fenség hangján kiált:

Ama szent haragban, mely soha nem számít,
 Midőn szórja méltó dühének villámit,
 Haragodban bizom és hiszek, óh nemzet,
 Hogy ellenid sírja a te sírod nem lesz. — —
 Nem lehet a nemzet, nem, élve-halott.

Ha több ily magas szárnyalású költeményt nem ír is Arany: ez is fényes bizonyosság volna, hogy ő képes volt a magas lyrai hevülésre, az erős felindulásra, a legáthatóbb fájdalom kifejezésére, melyek valaha magyar költőt ihlettek. Még a jövő sejtelme, melyet némely kritikus oly kedvtelve tagad meg Aranytól, sem hiányzik e fönséges szárnyalásból, sőt — mint láttuk — e sejtelem egész a látomás határáig fokozódik, a hol a lélek megindulása a tetőpontot éri.

A rabellekekben a fájdalom már gúnynyá kövül s azok ellen fordul, a kik a szabadság napjának melegétől irtóznak s a kik ennél fogva a sötét börtönbe, a csendes félhomályba kívánukoznak vissza. Mert ilyenek is voltak ez izgalom napjaiban, a melyek a nemzet idegeit, főleg azokét, a kik a kormány rudját tartották kezükben, jóformán megbénították. A gondolkodó fők egyébiránt hamar is lemondtak a reményről mindannyian. Kínos aggodalmak környékezték épen a legbelátóbbakat, a kik a pártviszály megingatta nemzettest szétszakadásától rettegték. Ki nem ismeri a „legnagyobb magyar“ és a Deák töprengéseit, a melyekben költőink között senki sem osztozott inkább Aranynál? Ő mintegy beteljesedve látta azt, a mitől mindig félt, az öröm mámorában is, a melyben nem tudott teljes lélekkel részt venni épen túlérzékeny természeténél fogva. Tudva van, hogy Széchenyi és Petőfi előre látták a forradalmat; amaz rettegett tőle s mindent elkövetett már évekkel az előtt, hogy a biztosan bekö-

vetkező vést elhárítsa: emez várta, üdvözölte, újjongott érte. Deák és Arany megsejtették a kimenetelt, a vég kezdetét s mind ketten irtóztak a forradalomtól, a melyet megállítani, vagy csak változtatni is nem állt hatalmukban. Alig van valami meghatóbb nyilatkozata amaz időknél, mint a Deáknak e tájban irt levelei. „Sokkal inkább éreztem — írja 1848. szept. 22-kén kelt levelében sógorához — mennyire kínos, fájdalmas azon állapot, melyben az ember naponkint, óránként közelíteni látja a veszélyt, mely a haza függetlenségét elsodorja, minthogy ne tartózkodtam volna mind azt, mit láttam s tapasztaltam, s mi nálam ez aggodalmat majdnem bizonyosságra emelte, veletek is közölni, s kebletekben az aggódó sejtelmeket anynyira kínos bizonyossággá emelni... annyi bizonyos, hogy veszély környezi hazánkat is, magunkat is... Szavaim elhangzottak némelyek örömmámorában, mások, különösen egy, forradalmi számításai közben, nem akart hallgatni reám...” — A nemzet sorsa a kard élén függött s a válság kikerülhetetlen volt. Nőttön-nőtt az ellenség hatalma. Nemzetünk egyik legtragikusabb korszaka megkezdődött, a melyben senki sem lehetett teljes biztonságban. Arany János, mint a Nép barátja névleges segédszerkesztője, könnyen elképzelhető, mily kínos aggodalmakat állott ki ez idő alatt, főleg, mikor a hír szájról-szájra járt, hogy „Aranyt most fogják el.” „Több héten keresztül — olvassuk Ercsey Sándornál — egész éjszakákat átvirrasztva, felöltözötten és egy nagy bundát is készletben tartva, ő és neje, kis gyermekeik nyugvása közben várták az elfogatásra megjelenő katonaságot, s e rémítő helyzetben testileg-lelkileg már-már végkép kimerültek.¹⁾

Az aggodalom szerencsére nem teljesült, de lyrai művei közt van három, melyek ez iszonyú helyzetet festik:²⁾ Válság idején, Karácson éjszakáján és a Reményem. Az első a kétség iszonyú mardosásainak, a másik az öntudatlan lelki rázkódásnak kifejezése; amabban még a haza lehető jövőjén tündöklik, emebben a teljes lemondás, a halál rémítő gondolata kísért. A kétes bizonytalanság, mely a Deák főntebbi sorait sugalta, költőileg Aranynál ér-

¹⁾ Arany János életéből. Irta Ercsey Sándor. Budapest, 1885. 54. l.

²⁾ Ismeretesek a Bolond Istók első énekének eme sorai is: „Mikor én tavaly nyáron futottam.... stb.”

vényesül utólérhetetlen művészettel. A fájdalomtól megrázott lélek magasztos emelkedése itt is a visio határáig ér, midőn így zeng:

Mint áradt folyóvíz rohan az idő, — én
 Hallom-e zúgását, vagy csak hallni vélem?...
 Bujdosom, szétömlött ársait kerülvén,
 Hullámozása alig tetszik a víz-szélén.
 Olykor-olykor messze,
 A távolba veszve,
 Egy moraj begörge a csendes vidéket,
 Mint midőn a vihar álmában beszélget.
 E moraj... ki mondja meg nekem, mi volt ez:
 Támadó vész, vagy már annak utóhangja?
 Égi háború, vagy zápor, a mi jól tesz?
 Győzelem-robaj, vagy holtak bús harangja?
 Nem hallok, nem látok;
 Keresek világot:
 Oh, ha most valaki egy sugárkát adna?
 Bár a látás után szívem megszakadna....

A Karácson éjszakáján mindössze csak tíz sor, de az önmagára visszahullt lélek siralmát lehetetlen hívebben kifejezni. Vajjon a kétes ködvilággal megrezdülő sugár nem csillag-e, hogy a népeknek Üdvözítőt hirdessen; vagy nem lidércz-e, mely bujdosva csalogatja a költőt? Az elszánásnak ama prófétai megnyilatkozása, melylyel a költő e bujdosó lángra bizza magát, mely „ha lidércz — akkor is jó helyre — temetőbe viszen“, épen oly megható, mint a milyen ritka művészi szépségű.

A Reményem Arany Jánosnak ama lyrai művei közül való, a melyek a felizgatott érzés egy-egy hullámvetésének a képei, mint az Örök zsidó is. A kétely egészen a bizonyosság körébe lép, s a költő inkább bizza magát a bizonytalan vészthozó tenger habjaira, semhogy a biztos kikötőbe lépne, hol azért áll oly szilárdan a föld, hogy a menekülőnek nyomait annál biztosabban megtalálják az üldözők. A költészet és igaz, az eszményi és való sohasem ölelkezett szebben egymással, mint Aranynak e remekében. S mikor a léleknek e már-már kifáradó küzdelmét látjuk, a mint az utolsó versszakban élénk tárul:

El, el a bizonytalanba!
 Rengj, hajóm, szabad hullámon.
 És ne tudjam, így rohanva,
 Meddig halál, meddig álom —

szinte féltetni kezdjük a költőt a kettős bizonytalanságnak ez erős hullámain, a melyeket a visióig hevült képzelem épen a bizonyosság látszatával vesz körül.

Ime e művek jelölik az Arany lyrai költészetének legmagasb csúcsát a forradalomig s annak tartama alatt 1849. végeig. A haza sorsa — mint látható — a költő felléptétől fogva oly szorosán lelkéhez van nőve, hogy ezen kívül alig képes lyrája hangot adni. A nemzetnek reményét is, de sokkal inkább kétségét, aggodalmát magába olvasztá, s e hatás oly erős, oly mindent magába foglaló volt, hogy lehetetlen volt tőle szabadúlnia. Csak lassan, évek mulva tudott ezután is más hangot adni lyrája, bár a legmélyebb hatásúak, a legremekebbek később is erről a húrról szállottak el.

VÁCZY JÁNOS dr.
